

MILOŠ FORMAN [1932-2018]

A PRÁGAI FORMAN

BIKÁCSY GERGELY

FORMAN AMERIKAI FILMJEI IS ÉRTÉKESEK, DE A FEKETE PÉTER, A SZŐSI ÉS A TŰZ VAN, BABÁM! LÁTÁSMÓDJÁT CSAK RÉSZBEN TUDTA ÁTMENTENI AZ EMIGRÁCIÓBA.

„Olyan forgatókönyvön dolgozom, amely teljes egészében New York-ban játszódik” – nyilatkozta pár hónappal a szovjet katonai megszállás előtt, 1968 júniusában Miloš Forman. Az interjú francia lap közli, az értő filmnézők buzgón olvassák, Prágában és Párizsban egyaránt. Hiszen a *Tűz van, babám* nagy nemzetközi siker, Carlo Ponti akarja pénzelni, és Forman már ezen a tavaszon is tárgyal nyugati producerekkel. Az 1968-as Cannes-i Fesztivál félbeszakadt, pedig ő volt az Arany Pálma nagy esélyese. Ha nincs a megszállás, akkor is nagyvilágba, más, tágasabb környezetbe lép. Talán kedvezőbb körülmények között egy cannes-i fődíjjal, az még Amerikában is számít. Másképp alakult: emigránsként, hazájából kitagadottként két és fél hosszú évig nem kíséri szerencse.

Ez idő alatt a New York-i kultikus művész-szálló, a *Chelsea Hotel* lakója: miként több más ismert és kevésbé ismert zenész, festő és író ott hitelben lakhat, sikere idején majd megadja a lakbért. Odáig azonban még évek telnek el... Forman egy 2009-es húsz perces dokumentumfilmben mesél a hotelbeli életének epizódjairól. Fontos dokumentum. Végig közelképben az ablaknál, mögötte fölülről a Central Park látványa – mint akkor a hotelszobájából. Negyven éve él Amerikában, de cseh nyelven beszél, bár nemcsak azért olyan, mintha egy cseh új hullámos film epizódjaival nevettetne. Groteszk eseményeket idéz, komikumot

sem nélkülöző szállodai tűzről, megrendező-társa, Ivan Passer hetekig üres szobájába végleg beköltöző hindu gururól. Mit nem adnék, ha prágai új hullámos szellemben megrendezte volna a *Chelsea Hotel* filmjét.

Közhely, hogy a csehszlovák film hatvanas évekbeli nagy megújulása Kafka nélkül elképzelhetetlen, és Hrabal hatása nélkül még kevésbé. Miloš Forman pályakezdése azért érdekes, mert egyetlen a cseh film megújítói közül, akire közvetlenül sem Kafka, sem Hrabal nem hatott. Az ő választása volt, hogy pályakezdő társainak a *Gyöngyök a mélyben* című Hrabal-epizódfilmjében (mondanám: virágcsokrában) nem szerepel. Még leginkább „hrabalosnak érezhető” első nagyjátékfilmje, a *Fekete Péter* rendezésekor valószínűleg nem is olvasta az 1965-ig elhallgattatott író. Nem ismerem igazán jól a cseh irodalmat, de az induló Forman szemléletét és hangját egy magyar íróval, Örkény Istvánéval érzem rokonnak. Az *Egyperces novelák* első kiadása alig valamivel később jelent meg, mint Hrabal Prágában.

Hát a kortárs európai rendezők hatása? Maga Forman a korai Truffaut mellett Ermano Olmit emeli ki, valóban testvérszellemű Olminak igazi „újhullámos” kis remeklése, az *Állás (Il posto)*. A fikcióba oldott dokumentum, az ellesettséggel varázsos érzését keltő fél-dokumentum vonzotta. A cseh rendezők közül őt magát és több

filmfőiskolát ekkoriban végző társát hasonló „életseleitek” vonzzák – az ellesett percek, a groteszk villanások, a meglepett és meglepetést keltő minutumok, valósággal csábítják – egyelőre forgatókönyv nélküli – filmre vitelre. A mindennapi, mégis gyakran váratlan emberi gesztusok, a furcsa, de magyarázatra mégsem szoruló pillanatok, utcán, jellegtelen lakásokban, a hatalom ellenőrzése alól kicsúszott kisebb-nagyobb összejövetelek, munkahelyi táncestek, zenei rendezvények „életporos”, vidáman szomorkás, szórt világítású helyzetek – és most nem a formai megoldásokra gondolok. Ha volt ebben a korai korszakában művészi rokona, főleg Chytilovává dokumentumai a testvérfilmek (az *Egy zsák bolha* éles humorát Forman is vállalhatta volna, akárcsak később az *Éva és Vera* kegyetlenebben szűrő szemszögét). Hrabal sokkal inkább bújtatja, ravaszul és bravúrosan rejtí írásaiban a kegyetlenségét, amit aztán Menzel szívhez szólóan, de sohasem hamiskodva még inkább szelídít. A Hrabal-életmű egyik főmotívuma, az öngyilkosság nála inkább szelíd álom – és a *Szigorúan ellenőrzött vonatok* után már sehol sem „főmotívum”. Olmi semmifajta gúnyt nem érezet rokonszenves-ügyetlen hősei iránt. Az *Állás* és a *Fekete Péter* sok tekintetben rokon, de emiatt mégiscsak ellentétes látású alkotókra vall – később azután már semmiféle rokonvonás nem fedezhető fel a két rendező között.

Tanulságos beszélgetést őrzött meg a filmszalag évekkel később, már amerikai sikerfilmet rendező Forman és a Prágában maradt, évekig hallgatásra ítélt Chytilovává között. Egy ideig arról beszélgetnek, hogy Forman számára a filmben mindig a történet a legfontosabb. Ízig-véig amerikai filmcsináló, és mintha nem emlékezne korai prágai filmjeire, melyeknek nincs is története. A *Verseny/Vizsga* például egy amatőr táncdal-énekesnői meghallgatás robbanóan keserű humorú dokumentuma, (közeli rokona Gazdag Gyula induló dokumentumfilmjeinek), de a *Fekete Péter* eredetiségét szintén soha senki nem a történetben kereste és találta meg.

„A kritika néha a szemedre vetette, hogy a humorod merő gúnyolódás”

– vált élesbe egyszer csak Chytilová, akinek némi joggal ugyanezt vetették a szemére pályakezdő filmjei óta – s nemcsak korlátolt államhatalmi cenzorok. A cseh és az európai új hullámok két könyörtelenül éles látású nemrégfi fiatal rendezője beszélget itt egymással (indulásuk után azért már hosszú évekkel – és külföldön). „Csak olyan embereket tudok kinevetni, akiket igazán szeretek” – mondja Forman. Ez igaz volt a *Fekete Péter*, és az *Egy szözi szerelme* minden szereplőjére, a bumburnyák tartalékos katonákra is a munkáslányok kisvárosi szocreál táncstélyén. De nem igaz a *Tűz van, babám!* iszonyúan buta tűzoltó-bálrendezőire és agyhalott parancsnokaira. Ők azért mintha elenségei volnának a szintén nagyon buta (vagy butaságra, buta viselkedésre kényszerített) közembereinek, saját alattvalóiknak. Minden szereplő a velejéig hazug rendszer terméke. A sebészkes villogóan éles humora – ezért is tiltották be a '68-as Prágában. Akárcsak majdnem Chytilová *Százszorszépek-jét*, a *Tűz van, babám!* ikerfilmjét. Mai szemmel, ötven év

„Magyarázatra sem szoruló pillanatok”

(Fekete Péter – František Kosina és Ladislav Jakim)

múltán is az európai film- művészet nagy és mély szatírái, talán e műfajban meghaladhatatlanul a legnagyobbak. S nem is a szatíra meghatározás a pontos: mindkét film az *abszurd* világláttatás mesterműve. Ha Forman első filmjeiben Örkény *Egyperces novelláinak* némely vonását véljük felismerni, a *Tűz van, babám!* fájdalmas röhögésű abszurdja a magyar néző képzeletében joggal visszhangzik a *Tóték* sötét-fekete humorára. Vagy, aki tágasabb távlatban, világirodalmi párhuzamra vágyik: nem Kafka vagy Hrabal, hanem Gogol szelleme fűti lobogó lángokká a *Tűz van, babám!* képsorait.

A Čáslavban született, cseh filmrendezőből kényszerűen amerikaivá lett Miloš Forman gazdag életmű alkotójaként hunyt el Connecticut-ban. Gazdag Gyula egy régi írása került elém, még 1985-ből (azóta sok éve már ő is az Egyesült Államokban él és tanít, de játékfilmet, ha jól tudom, nem rendezett.)

Ez az írása egy kedves-ámulatos Menzel film (a *Hóvirágünnep*) kap-

csán hozza szóba, fájó párhuzamként Forman amerikai fordulatát: „Nem tudom, és nem is akarom eldönteni, hogy Formannak vagy Menzelnek van igaza, ha egyáltalán ez a kérdés életutakkal kapcsolatban feltehető, csak azt tudom, hogy – divat ide, divat oda – a *Hóvirágünnepet* nagyon szeretem, a *Ragtime* pedig hidegen hagy.”

Ha hozzátéhetek valamit: engem Forman többi amerikai filmje is.

FORMAN A FILMVLÁGBAN

- Takács Ferenc: *Hair* – 1980/1.
- Kornis Mihály: *Ragtime* – 1985/7.
- Schubert Gusztáv: *Tűz van, babám!* – 1988/1.
- Ardai Zoltán: A csehszlovák „új filmről” – 1988/5.
- Fáber András: *Amadeus* – 1990/4.
- Simó György: *Larry Flint, a provokátor* – 1997/3.
- Varró Attila: *Ember a Holdon* – 2000/5.
- Lajta Gábor: *Goya kísértetei* – 2007/07.
- Zalán Vince: Miloš Forman cseh tetralógiája – 2009/9-12.
- Szűjártó Imre: Cseh/szlovák emigránsok – 2009/12.